

R E C E N Z I I

HERMANN MÜLLER-KARPE, *Handbuch der Vorgeschichte*, Bd. I, *Altsteinzeit*, C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München, 1968, XI + 389 p. + 274 de planșe

Asistăm, în ultimii ani, la apariția pe plan mondial a unei serii întregi de lucrări consacrate preistoriei, fie de popularizare, fie destinate studenților și chiar specialiștilor. Unele dintre acestea sunt marcate de numele unor autori ca G. Clark, J. Hawkes, S. J. De Laet, A. Leroi-Gourhan, K. J. Narr și S. Pigott, lista putând fi desigur continuată.

Lucrarea lui H. Müller-Karpe, profesor la Universitatea din Frankfurt am Main, ocupă în acastă constelație a operelor de preistorie un loc cu totul aparte. Ea constituie o *încercare*, cum definește însuși autorul (p. VII), de a oferi o imagine de ansamblu asupra celei mai vechi istorii a societății umane. Volumul de față, consacrat paleoliticului, va fi urmat de alte patru tomuri, destinate neolicului, epocii aramei, epocii bronzului și primei vîrstă a fierului. În concepția autorului, noțiunile de paleolitic, neolitic, epoca aramei, a bronzului și prima vîrstă a fierului servesc pentru definirea unor perioade generale — cronologice și nu totdeauna pentru desemnarea unor etape de dezvoltare concrete, cu anumite structuri economice și trăsături culturale determinante, întrecut, în diferite regiuni ale globului, acestea prezintă decalajuri considerabile în timp (p. VII). Spațiul la care se referă lucrarea nu este limitat: atenția autorului este îndreptată, în măsura posibilităților, asupra tuturor celor cinci continente.

Pentru a defini locul lucrării lui H. Müller-Karpe în contextul operelor consacrate preistoriei, ne permitem să invocăm însăși prefața volumului. Autorul constată aici (p. VII) pe bună dreptate că în literatura de specialitate a zilelor noastre întâlnim în mare

număr atât lucrări de preistorie generală, în formă scurtă, de multe ori chiar schematică, cât și tratate temeinic documentate, dar referitoare numai la anumite regiuni sau anumite fenomene culturale. Lipsesc însă pînă acum un tratat sistematic de preistorie universală, în care să fie acordat locul curent izvoarelor, prezintind cele mai importante descoperiri sub formă de „regeste” și ilustrații. Lucrarea lui H. Müller-Karpe își are drept scop toamăi umplerea acestui gol, adresindu-se în primul rînd cititorilor care nu au la îndemână o mare bibliotecă de specialitate, precum și acelora, studenților mai ales, care caută o primă cale de acces spre știința preistoriei.

Conștient de dificultățile unei asemenea încercări, autorul menționează că lucrările de o asemenea amploare sunt în general colective. Dar, continuă autorul cu o modestie poate exagerată, și lucrarea de față este de fapt o operă colectivă, dîndu-și aportul la realizarea ei toți cei care prin săpăturile și lucrările lor au contribuit la o mai bună cunoaștere a preistoriei, și față de care autorul se simte doar un redactor (p. VIII).

Volumul I, început încă în anii activității autorului ca docent la Universitatea din München și Würzburg, și terminat la Frankfurt am Main, cuprinde trei părți bine distincte. Cea dintâi, corespunzînd primelor nouă capituloare, este o expunere sintetică (compatimentată tematic, regional și cronologic) asupra stadiului actual al cunoștințelor pe plan mondial, privind epoca paleolitică. O a doua parte constituie cap. X, un catalog al celor mai importante descoperiri și, în sfîrșit, ultima parte cuprinde cele 274 de planșe alb-negru, conținind exclusiv desene. Ultimele două părți reprezentă deci miezul acelei temeli documentare, cu valoare de izvor, pe care se bazează expunerea din prima parte.

Lucrarea începe cu un concis istoric al cercetării paleoliticului, începînd cu sporadi-

cele descoperiri din secolul al XVIII-lea (p. 1–18). Sunt expuse apoi (p. 19–36) teoriile filozofice, biologice-autropologice, etnologice și psihologice privind originea și evoluția timpurie a omenirii, începînd cu mitologia și gînditorii din antichitate și pînă în știința zilelor noastre. Trebuie remarcat că autorul prezintă concepțiile cele mai deosebite, printre care și cea marxistă.

Miezul volumului îl constituie al treilea capitol, „Die Fundstoff und seine Gliederung” (p. 37–134). În cea mai mare parte, acest capitol este consacrat cronologiei arheologice (p. 39–112), trecînd în revistă etapele de dezvoltare paleolitice (inclusiv azilianul post-glacial), în nouă mari regiuni: Europa occidentală, Europa centrală, Peninsula Apenină și cea Balcanică, Europa răsăriteană, Asia anteroară, Asia centrală și răsăriteană, precum Australia, Africa de nord, Africa centrală și de sud, America. O atenție deosebită se acordă aici Europei apusene, și în special Franței. României, discutată în cadrul Europei răsăritene, i se acordă un spațiu relativ restrîns. Relatarea despre paleoliticul inferior (în total opt rînduri) începe cu constatarea că „Din România și Polonia se menționează în literatură destul de multe descoperiri din paleoliticul vechi, datarea lor este însă de cele mai multe ori nesigură” (p. 82). Sunt apoi amintite descoperirile de la Căpușul Mic, Valea Lupului-Îași și cele din Valea Dîrjovului. Paleoliticul mijlociu este ceva mai bine reprezentat, fiind menționate atît unele așezări de peșteră (Baia de Fier, Boroșteni, Nandru, Ohaba-Ponor, Cheia), cît și stațiunea de aer liber de la Ripiceni-Îzvor (p. 83–84). În legătură cu paleoliticul superior se arată că în etapa mai veche întîlnim încă elemente arhaice, de tradiție clactoniană și moustieriană (valea Bistriței, Iosășel, peștera La Adam și Ohaba-Ponor). Urmează apoi aşa-numitul complex aurignacian din valea Bistriței, cu elemente de tip gravettian, și care prezintă legături evidente cu Europa centrală și Italia, precum și cu sudul U.R.S.S. Acest grup gravettian se prelungeste în România pînă la sfîrșitul pleistoce-nului. În unele regiuni, de exemplu, la marginea sudică a Carpaților, supraviețuiesc pînă la sfîrșitul paleoliticului și formele aurignaciene (p. 86).

În continuarea capitolului al III-lea, în cadrul cronologiei geologice (p. 112 – 125) sunt discutate urmărele glaciațiunilor, formarea teraselor rîurilor din regiunile periglaciale,

formarea loessului și a altor soluri, legate de anumite condiții climatice, fluctuațiile suprafeței mării universale, în strînsă legătură cu glaciațiunile și, în sfîrșit, legătura dintre cronologia geologică și curbele radiațiilor solare. Urmează apoi cronologia paleontologică (p. 125–130) și determinările chimice și fizice (p. 130–134). Se insistă aici asupra determinărilor pe baza conținutului în fluor și, mai ales, asupra metodei carbonului radioactiv (C^{14}). Nici nu se menționează în schimb metoda potasiu-argon (K–A), cu ajutorul căreia s-a obținut, printre altele, și senzaționala dată de 1 750 000 de ani pentru vechimea urmelor lăsate de primul hominid la Olduvai.

În capitolul următor (p. 135–143) se tratează pe scurt problema așezărilor în aer liber sau de peșteră. Tipurile de locuință sunt reconstituite în special după descoperirile din U.R.S.S. (Kostienki, Buret etc.).

Reconstituită pe baza uneltelelor, a resturilor de faună și floră, a reprezentărilor artistice, economia paleoliticului (p. 144–146) se caracterizează prin vinătoare și cules. Autorul respinge acele încercări care caută începuturile cultivării plantelor încă în paleoliticul tîrziu. Sculpturile infățișînd spicuri de la Lourdes și diferitele reprezentări de plante redau nu cereale cultivate, ci mai degrabă ierburi sălbatici culese. De asemenea, săpăligile din corn de cerb, asemănătoare topoarelor-săpăligi de tip Lyngby nu puteau să servească pentru cultivarea pămîntului. În ce privește domesticirea animalelor, doar pentru cal, ren și ciine se poate presupune un început de domesticire încă din paleoliticul tîrziu.

Relațiile sociale sunt prezentate foarte scurt (p. 167–171), în măsura în care materialul documentar extrem de săracă îi permite reconstituirea lor. După un succint capitol destinat grupurilor paleolitice locale și problemei contactelor culturale (p. 172–187), urmează o sistematică expunere privind arta paleolitică (p. 188–223). Acest capitol se împarte în două, în funcție de caracterul imobil sau mobil al operelor discutate. În cadrul primei categorii se vorbește despre arta rupestă – gravuri, picturi, reliefuri și rarele sculpturi, cunoscute deocamdată doar din peștera de la Tuc d'Audoubert și Montespan (Franța). În cadrul artei minore se discută despre gravurile figurale, reliefurile, contururile decupate, plastică și ornamentele nefigurative. Regretăm că materialul ilustra-

tiv, constănd doar din desene, de multe ori la o scară prea redusă și reprezentind figuri sau grupuri izolate, este departe de a reda ceva din frumusețea specifică, unică a artei paleolitice, în special a celei rupestre. Având în vedere caracterul sacru al reprezentărilor artistice din paleolitic, autorul revine asupra acestora, pe lîngă problema jertfelor și a înmormântărilor, în capitolul următor, închinat cultului și religiei (p. 224—256).

Este de remarcat că la analiza economiei, a relațiilor sociale, a artei sau a cultului și a religiei, *autorul se bazează în mod exclusiv pe izvoare autentice, datând din paleolitic*. El renunță deci la un procedeu frecvent folosit, de a include într-o lucrare despre paleolitic și o prezentare a culturii popoarelor primitive de astăzi, aflate pe o treaptă de evoluție întrucîtva analoagă, cum este cazul în recentul *Handbuch der Urgeschichte*, Bd. I., *Ältere und Mittlere Steinzeit*, Bern—München, 1966, redactat de K. J. Narr, în care un însemnat spațiu este acordat descrierii modului de viață al unor popoare primitive, trăind în condițiile paleoliticului și mezoliticului (autori R. Schott și J. Haekel). Cât de superficială este însă această manieră a paraleli-zărilor forțate arheologico-etnografice a fost neîntîrziat scoasă în evidență de recenzenții cărții (S. J. De Laet, în *Hellenium*, VIII, 1968, nr. 1, p. 94—95; V. T. Dobosi, în *Arch. Ert.*, 96, 1969, nr. 1, p. 135—136). Se pare că această tendință de a renunța la confrontări etnografice în favoarea folosirii documentelor vremii este destul de puternică în preistoria europeană contemporană. Merită să cităm în acest sens cuvintele lui A. Leroi-Gourhan:

„Comment aussi, averti par presque trente ans de métier d'ethnologue, j'ai renoncé à la confrontation ethnologique, refusant ce que je sais des Australiens ou des Esquimaux pour ne pas faire de nos Magdaléniens le produit clandestin du croisement des derniers primitifs du monde contemporain” (*Préhistoire de l'art occidental*, Paris, 1965, p. 79).

Capitolul următor (X) ocupă un loc cu totul aparte în contextul volumului. Este vorba de un substanțial catalog al celor mai importante descoperiri paleolitice din lume (p. 257—348). Catalogul cuprinde 412 descoperiri, grupate pe țări sau unități geografice. În cazul fiecărei descoperiri se specifică caracterul ei, se menționează cercetările întreprinse, se dă o succintă bibliografie, și, în sfîrșit, o concisă prezentare a descoperirilor. Franța figurează cu cele mai multe descoperiri

(125). România figurează doar cu două peșteri, La Adam și Ohaba-Ponor (nr. 312—313), plasate de data aceasta în subcapitolul rezervat Peninsulei Balcanice.

Cele 274 de planșe, așa cum am mai menționat, cuprind exclusiv desene, și cu excepția cîtorva schițe schematicice a unor peșteri și a hărților din pl. 272—274, prezintă doar descoperiri în sine. Ar fi fost poate utilă și includerea unor vederi de ansamblu sau parțiale, asupra așezărilor, peșterilor, săpăturilor, precum și a unor planuri, profile etc., pentru a crea posibilitatea de a privi aceste descoperiri, prezentate izolat, în acel mediu concret, geografic și arheologic, din care provin. De asemenea, ar fi fost poate utilă (fiind vorba de un manual!) introducerea unor tabele sinoptice, sintetizînd cele expuse textual.

Menționăm în sfîrșit, că lucrarea mai cuprinde un foarte folositor capitol de reșeste și indici tematici, de persoane, de locuri și de abrevieri (p. 349—389), care înlesnesc mult utilizarea acestui tratat de cea mai mare importanță.

A. LÁSZLÓ

HERMANN MÜLLER-KARPE, *Handbuch der Vorgeschichte*, Bd. II : *Jungsteinzeit*, C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München, 1968, partea I = XIII + 613 p. text; partea a II-a = 6 tabele + 327 planșe

În cel de-al doilea volum din seria deja impresionantă a *Manualului de preistorie* al ilustrului profesor de la Frankfurt am Main, H. Müller-Karpe, este prezentată istoria culturii neolitice de la sfîrșitul pleistocenului, mileniul 8 i.e.n. și pînă în etapa timpurie a inaltei culturi sumeriene și egiptene, secolul al XXVIII-lea i.e.n. (p. V). Cartea se bazează pe o bogată documentare arheologică al cărei volum a crescut vertiginos, mai ales după cel de-al doilea război mondial. De asemenea, pentru întocmirea acestei voluminoase opere, autorul a folosit o imensă și variată literatură de specialitate.

Tratarea epocii neolitice pe plan universal, chiar și sub forma unui manual, a pus autorului o serie de probleme noi mult mai dificile decît epoca paleolitică prezentată în

primul volum. Acestea se datoresc, desigur, atât diversificării grupelor culturale neolitice, apariției și dezvoltării lor inegale pe cele cinci continente, cît și pluralității fazelor sau chiar a etapelor proprii fiecareia dintre culturi; autorul nu le-a ignorat, ci din contrale-a analizat cu atenție, folosindu-le atât în ceea ce privește periodizarea, cît și în stabilirea cronologiei relative (vezi cap. III).

Cunoscind perfect toate aceste date, H. Müller-Karpe prezintă epoca neolică într-o manieră care se distinge printre concepție originală. Ne referim în special la metoda sa *isocronologică* de încadrare generală a culturii neolitice, pe care o opune *isofenomenologiei*, folosită de majoritatea preistoricilor, dar cu care autorul nu este de acord. De asemenea, în ceea ce privește periodizarea, autorul elimină termenul de mezolitic atât de mult folosit în arheologie pentru desemnarea unei perioade de trecere de la paleolitic la neolic, precum și pe acela de eneolitic sau calcolitic prin care unii învățăți desemnau o serie de culturi sau faze culturale încadrate în neolicul târziu.

Pentru începutul neoliticului s-a luat în considerare data de sfîrșit a pleistocenului care prezintă o *cezură* în evoluția universal umană, precum și înnoirile de tip economic și cultural care încep după sfîrșitul pleistocenei. Chiar dacă aceste înnoiri se limitează numai la cîteva ținuturi ale Europei, ele sunt considerate de autor atât de importante încât pot fi privite ca reprezentative pentru o nouă epocă în sensul unei ere universal istorice, adică neolitice (p. IV).

Pentru limita superioară a acestei perioade, folosind o cronologie scurtă, fixează data de 2700 i.e.n., după părerea noastră destul de cobiță. În legătură cu aceasta se pare că autorul nu ia în considerație datările obținute cu ajutorul metodei C14, pe care de altfel le cunoaște destul de bine (p. 38 și urm.), ca și pentru paleolitic, tratat în volumul anterior, unde această metodă a fost folosită aproape în exclusivitate.

Lucrarea începe printr-un scurt istoric al cercetărilor în domeniul neoliticului, efectuate înainte de primul război mondial (p. 1–7), între cele două războaie mondiale (p. 7–11) și, mai ales, după cel de-al doilea război mondial pînă în 1966–1967 (p. 11–17). Cu această ocazie se scoate în evidență volumul impresionant de mare al cercetărilor arheologice din întreaga lume, dar mai ales în Orientul apropiat și Europa după cel de-al

doilea război mondial, care au adus prețioase contribuții relativ la pluralitatea și varietatea culturilor neolitice și mai ales la începuturile acestei perioade, prin identificarea neoliticului aceramic.

Autorul nu intră în fondul problemei sără a avertiza pe cititor, chiar și pe scurt, despre unel teorii nepreistorice asupra originii și evoluției neoliticului (p. 18–24).

Baza întregii lucrări și concepția de lucru a autorului se reflectă în voluminosul capitol al III-lea, intitulat „Descoperirile și periodizarea lor” (p. 25–197). Aici se face o amplă prezentare a descoperirilor arheologice legate de contextul în care au fost găsite: așezare, strat cultural sau mormînt. Respectând datele pur arheologice H. Müller-Karpe stabilește atât periodizarea, cît și cronologia lor relativă, folosindu-se de analogii și contacte culturale. Așa cum este și firesc se începe cu o analiză mai amplă a perioadei tratate, mai intîi din Egipt și Mesopotamia, ca leagăne ale civilizației și se continuă cu zonele imediat lîmitrofe, Asia anteroară și Mediterana. Păstrînd ordinea genetică, de evoluție și răspîndire a culturilor neolitice, de la Orientul apropiat se trece la analiza neoliticului din sud-estul Europei care este într-o legătură mai directă cu Mediterana și Orientul apropiat, apoi Peninsula apenină, Europa centrală, de vest, de nord și est, Asia de sud și est inclusiv Australia. Capitolul se încheie cu o succintă prezentare a descoperirilor neolitice din Africa, fără Egipt și din America.

Capitolele următoare (IV–IX), de un caracter mai sintetic, prezintă așezările, economia, relațiile sociale, grupe și relații culturale regionale, arta cu arhitectura, cultul și religia. Acestea din urmă, în care prezintă arta, cultul și religia, ocupă un spațiu mai mare în economia lucrării, dat fiind bogăția de date artistice și de cult caracteristice culturilor neolitice. Partea descriptivă este completată și susținută de o ilustrație destul de bogată și bine aleasă, în partea a II-a a volumului.

Deosebit de valoros este corpusul descoperirilor, prezentat într-un voluminos capitol (p. 396–550). El cuprinde 654 de localități cu așezări și necropole neolitice, cercetate și grupate pe țări. Pentru fiecare așezare sau necropolă H. Müller-Karpe indică bibliografia de bază, după care urmează o succintă, dar destul de cuprinzătoare, descriere a principalelor vestigii descoperite. România, cu

36 de stațiuni, este bine reprezentată în comparație cu alte țări vecine. Fără indoială numărul acestora ar fi fost incomparabil mai mare dacă autorul n-ar fi incadrat o serie de descoperiri din etapele mai evolute ale culturilor encolitice de tip Sălcuța, Gumelnita și Cucuteni, în așa-zisa epocă a aramei „Kupferzeit” urmând să fie tratate în volumul al III-lea al acestei opere. Desigur nu putem fi de acord cu scindarea acestor culturi perfect unitare în evoluția lor, atât prin sistemul de construcție al locuințelor, utilajul litic și de metal, cît mai ales, prin formele și ornamentea ceramicii.

Tot în acest capitol, cu ocazia prezentării descoperirilor din așezarea cuceriteneană de la Trușești, autorul face și unele aprecieri cu privire la platformele de lut ars atât de caracteristice locuințelor acestei culturi. Pe bună dreptate, el consideră că arderea lor n-a fost făcută intenționat înainte de ridicarea pereților locuințelor, așa cum s-a susținut de către unii cercetători, ci acestea au rezultat în urma incendierii așezărilor (p. 474).

În ceea ce privește periodizarea, referitor la epoca tratată, autorul adoptă un punct de vedere deosebit de acela cunoscut și folosit în prezent de specialiștii români, cit și străini. Astfel, pentru neoliticul vechi din nord-estul Iugoslaviei și sud-vestul României, H. Müller-Karpe reține descoperirile de la Lepenski Vir următoare de etapele timpurii ale culturii Starčevo-Criș (I și II) corespunzătoare nivelerelor Karanovo I și II din Bulgaria (p. 90–91). Neoliticul mijlociu ar fi reprezentat, între Carpați și Balcani, de grupul de așezări de aspect Dudești, inclusiv de fazele Bolintineanu și Giulești respectiv Zănești în Moldova ale aceleiași culturi (p. 94). În aceeași perioadă în Transilvania și Moldova s-ar înădra fazele mai evolute ale culturii Criș și ceramică liniară (p. 94–95), cultură caracteristică aceleiași perioade mijlocii a neoliticului central european (p. 115). Aceste culturi sau faze culturale, inclusiv cultura Hamangia din Dobrogea, ar corespunde grupei de așezări de tip Veselinovo (Karanovo III) de pe teritoriul Bulgariei înădrăute în aceeași perioadă a neoliticului mijlociu (p. 96). Citeva fazele tîrziu ale culturii Boian și Gumelnita timpurie (fazele A₁ și A₂), a căror evoluție, de la o fază la alta, ar fi neîntreruptă (p. 103), sunt atribuite neoliticului tîrziu, ca și culturile Vinča-Turdaș, Vădastra, Preueneni, Petrești și Cucuteni, numai fază A (p. 106). Fără a insista aici

asupra acestei periodizări, ca și asupra seindării culturale, ele nu pot fi acceptate fără unele rezerve. Aceste probleme ar putea fi discutate mai pe larg de-abia după apariția volumului al III-lea pe care o așteptăm cu mult interes. Fără indoială acestea reprezintă puncte de vedere și ele nu diminuează cu nimic valoarea informativă și utilitatea acestei magnifice opere atât de necesară pentru cercetători, cadre didactice și studenți, care se ocupă cu studierea societății primitive, fapt pentru care o recomandăm cu căldură.

M. DINU

WILHELM ALBERT v. BRUNN, *Mitteldeutsche Hortfunde der jüngeren Bronzezeit*, Verlag Walter de Gruyter & Co, Berlin, 1968, 1 vol. text, 381 p., cu 15 figuri în text, 5 tabele și o anexă și 1 vol. de planșe cu 204 planșe și 22 de hărți

Literatura de specialitate privitoare la depozitele de bronzuri s-a îmbogățit în anul 1968 cu o lucrare fundamentală relativă la această categorie de descoperiri din Saxonia, Turingia și Saxonia-Anhalt din epoca mai nouă a bronzului, publicată de Wilhelm Albert v. Brunn în seria *Römisch-Germanische Forschungen* (vol. 29), editată de *Römisch-Germanische Kommission* a Institutului de arheologie german de la Frankfurt a. M.

Autorul, profesor la Universitatea din Giessen, din Republica Federală a Germaniei, este unul din cei mai buni cunoșători ai depozitelor de bronzuri din centrul Europei și estul Europei Centrale, inclusiv din țara noastră, în care s-a deplasat de două ori pentru documentare în legătură cu această problemă.

Volumul de față, început de autor încă din anii celui de-al doilea război mondial, se înscrie în seria de lucrări monografice cu privire la depozitele de bronzuri din Saxonia, Turingia și Saxonia-Anhalt, din care primul volum, relativ la depozitele din bronzul timpuriu din Saxonia și Turingia, l-a publicat în 1959 în Berlinul de est¹.

¹ Wilhelm Albert von Brunn, *Bronzezeitliche Hortfunde. Teil I. Die Hortfunde der frühen Bronzezeit aus Sachsen-Anhalt, Sachsen, Thüringen*, în *Schriften der Sektion für Vor- und Frühgeschichte*, vol. VII, Akademie Verlag, Berlin, 1959.

Conform explicațiilor date de autor în introducerea lucrării, cu privire la terminologia folosită, epoca mai nouă a bronzului corespunde cu perioadele 3 și 4 din clasificarea lui O. Montelius, precum și cu Bronzul D pînă la Hallstatt B 1 inclusiv, din sistemele cronologice ale lui P. Reinecke și H. Müller-Karpe.

De asemenea, privitor la corelațiile din această vreme ale depozitelor de bronzuri din Saxonia, Turingia și Saxonia-Anhalt, se arată că ele privesc atât descoperirile corespunzătoare din nord dintre Rin și Oder, cît și cele din centrul Europei, inclusiv regiunile estice ale Europei centrale. În ceea ce privește acestea din urmă, pentru prima dată ele sunt tratate în legătură strînsă cu cele din Europa centrală și nordică, stabilindu-se corelațiile dintre descoperirile de acest fel din regiunile respective.

În acest scop, autorul a acordat în primul rînd o atenție deosebită bogatelor descoperiri de depozite din estul Europei centrale, clasificîndu-le în funcție de principalele lor caracteristici, iar în al doilea rînd a stabilit relațiile culturale și cronologice dintre descoperirile de depozite și morminte din centrul Europei cu descoperirile corespunzătoare din zonele dunăreană și baltică.

Întrucît lucrarea se referă în primul rînd la depozitele de bronzuri din Saxonia, Turingia și Saxonia-Anhalt, autorul a luat în considerație, în capitolul introductiv, în care se ocupă și de istoricul cercetărilor, și descoperirile mai vechi, în număr restrîns din acest spațiu, corespunzătoare fazelor Montelius 1–2 și Reinecke B–C.

Cea mai mare atenție a acordat-o însă depozitelor de bronzuri și mormintelor din fazele Montelius 3 și 4 și Reinecke D–Hallstatt B 1, ocupîndu-se în mod special de cronologia depozitelor din spațiul cuprins între Dunărea mijlocie și Carpați, a mormintelor și depozitelor din zona de la nord de Alpi și Carpați și a depozitelor din centrul Germaniei, precum și de sincronizările cu descoperirile de acest fel din cercul nordic, după cum urmează: fazele Reinecke C/D și Montelius 2, D și Montelius 3 (jumătatea mai veche), Hallstatt A 1 și Montelius 3 (jumătatea mai nouă), Hallstatt A 2 și Montelius 4 (jumătatea mai veche) și Hallstatt B 1 și Montelius 4 (jumătatea mai nouă). Cu acest prilej, din punct de vedere metodologic, s-au luat în considerație tipurile de obiecte, răspîndirea și asocierile lor în morminte și depozite, s-au stabilit

provincii cultural-istorice și s-a scos în evidență importanța lor.

Din punct de vedere cronologic, autorul subliniind contrastul dintre cantitatea bronzurilor din inventarul mormintelor și depozitelor din Silezia, Saxonia și Turingia, pe de o parte, și Boemia, Moravia, Slovacia, Ungaria și Transilvania pe de altă parte, subliniază, pe drept cuvînt, dificultatea folosirii acelaiași sistem de periodizare, recte al lui H. Müller-Karpe pe care-l consideră cel mai bun, pentru clasificarea descoperirilor de bronzuri din aceste teritorii. În legătură cu această problemă, autorul consideră că pentru cronologia depozitelor din estul Europei centrale prezintă o mare importanță depozitele din regiunea Dunării mijlocii și a Transilvaniei, denumite după descoperirile caracteristice: Uriu-Domănești, Kisapáti-Lengyeltóti, Jászkárajenö-Uzsavölgy și Rohod-Szentes, corespunzătoare fazelor Bronz D și Hallstatt A 1, A 2 și B 1 din sistemul cronologic al lui H. Müller-Karpe, precum și seriilor Uriu-Domănești, Cincu-Suseni, Turia-Jupalnic și Moigrad-Tăuteu din clasificările cronologice ale lui I. Nestor, M. Petrescu-Dimbovița și M. Rusu. Fundamentind tipologie și cronologie aceste faze, autorul arată că nu este oportun a se generaliza denumirile acestor faze pentru clasificarea depozitelor din centrul și sud-estul Europei. În legătură cu această problemă, se observă în mod just, că trebuie avute în vedere particularitățile locale ale acestor descoperiri. Din acest punct de vedere, după autor, depozitele de bronzuri din Ungaria și Transilvania nu conțin asocieri de tipuri de obiecte clar despărțite cronologic, neputîndu-se delimita din acest motiv decît doar două faze clare, prima (Uriu-Domănești) și a patra (Rohod-Szentes), cu tipuri care se exclud, între ele intercalîndu-se două faze de tranzitie, a doua (Kisápáti-Lengyeltóti) și a treia (Jászkárajenö-Uzsavölgy), în care încețează tipurile vechi și se formează altele noi.

În acest scop, se prezintă inventarul fiecărei faze, scoțîndu-se în evidență particularitățile distinctive ale uneltelor, armelor și podoabelor de bronz. Cu acest prilej se pun în discuție unele elemente noi, în ceea ce privește clasificarea tipologică și cronologică a unor categorii de obiecte, cum ar fi de exemplu celturile, secerile, brățările, fibulele și.a.

Pentru a se evidenția mai clar succesiunea celor patru faze: Uriu-Domănești, Kisapáti-Lengyeltóti, Jászkárajenö-Uzsavölgy și Rohod-Szentes, autorul a întocmit

un tabel cu 39 de tipuri mai caracteristice, urmărind prezența acestora în cele mai importante și semnificative depozite publicate în parte și inedite. Cu toate că autorul recunoaște că acest tabel nu corespunde în întregime realității, totuși, după părerea lui, oferă posibilitatea de a se urmări o anumită succesiune de faze, detașându-se în mod clar fazele independente, precum și cele de tranziție. De asemenea, mai rezultă din acest tabel, ca și din studierea inventarului de bronzuri caracteristice, că între faza a II-a (Kisapáti-Lengyeltóti), din care datează și marile depozite-turnătorii din Transilvania din seria Cincu-Suseni din Hallstatt A 1 (Gușterița, Spălnaca II și Uioara) și faza a IV-a (Rohod-Szentes), corespunzătoare seriei Moigrad-Tăuteu din Hallstatt B 1, se intercalează faza III (Jászkarajenö-Uzsavölgy), echivalentă cu seria Turia-Jupalnic din Hallstatt A 2 din Transilvania. Autorul, discutând problema acestei faze intermediare, ajunge la concluzia că poate fi admisă, întrucât acum își fac apariția unele particularități noi ale obiectelor de bronz (îndeosebi la celturi, vîrfuri de lance, fibule passementerie și.a.), dispărând în același timp altele mai vechi.

În legătură cu depozitele de bronzuri din cele patru faze sunt și listele depozitelor din spațiul cuprins între Dunărea mijlocie și Carpați, în care depozitele sunt menționate pe faze și în cadrul fiecărei faze, alfabetic, cu indicații privitoare la muzeele în care se află și la literatura de bază. Este prima încercare de acest fel pentru tot spațiul est central-european, realizată de autor, pe baza unei documentări exhaustive, deosebit de atente, din literatura de specialitate și muzee, completată cu discuții purtate personal cu specialiștii din Ungaria și România. Cu toate dificultățile inherentă unei asemenea lucrări, datorite, în cazul de față, și faptului că în Ungaria și Transilvania nu se pot delimita întotdeauna faze clare, în sensul că mai multe tipuri contemporane sunt înlocuite prin altele, totuși ea reprezintă, pentru spațiul respectiv, o încercare justificată de stabilire a seriilor depozitelor de bronzuri, care se succed în intervalul dintre Bronz D și Hallstatt B 1 inclusiv. La rîndul ei, în spațiul carpato-dunărean, seria din Bronz D poate cuprinde mai multe variante regionale².

² M. Petrescu-Dimbovița, *Quelques problèmes concernant les découvertes de pièces en bronze de la fin de l'âge du bronze en Roumanie*, în *Actes du VII Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques*, Prague 21–27 august 1966, vol. I, Praga, 1970, p. 684 și urm.

Pentru omologarea acestor serii este necesară sincronizarea lor cu fazele corespunzătoare, stabilite pe baza cercetării aşezărilor și necropolelor, ceea ce, în parte, s-a și realizat în ultima vreme.

Din acest punct de vedere, examinind lista, pe faze, a depozitelor de pe teritoriul României, se constată, în genere, o concordanță între încadrările cronologice ale autorului și cele ale arheologilor români. De altfel, aceasta reiese și din lista depozitelor de la sfîrșitul epocii bronzului și începutul Hallstattului publicată în 1963 de Mircea Rusu³, cu deosebirea că acesta din urmă, exceptând prima serie Uriu-Domănești, dă alte denumiri seriilor următoare (Cincu-Suseni, Turia-Jupalnic, Moigrad-Tăuteu), punind de acord clasicarea cronologică a depozitelor din Transilvania cu rezultatele cercetărilor lui I. Nestor, M. Petrescu-Dimbovița și M. Rusu, precum și cu acelea ale lui W. A. v. Brunn, cu care a discutat această problemă.

În ceea ce privește unele neconcordanțe, acestea se datorează în cea mai mare parte dificultăților de încadrare cronologică a unor depozite din acest spațiu în fazele Bronz D sau Hallstatt A 1. Așa se explică încadrarea de către autor în Bronz D a depozitelor de la Cubulcut, Galoșpetrău, Popești, Șanț-Rodna Nouă și Sfâraș, în loc de Hallstatt A 1, cum considerăm că ar fi mai indicat, sau invers în Hallstatt A 1 depozitele de la Balsa și Corund în loc de Bronz D. Din aceleși motive, depozitele de la Ormeniș (nu Armeniș) și Petroșani sunt încadrăte în Hallstatt A 2, în loc de Hallstatt A 1, cum pare mai probabil și depozitele de la Căpușu de Cîmpie și Fînațe în Hallstatt B 1 în loc de Hallstatt A 2. În schimb, datarea de către autor a depozitului de la Bîrlad în Hallstatt A 2 în loc de Hallstatt B 2, cum rezultă, după părerea noastră, din asocierea pieselor de bronz cu cele două topoare de fier cu aripioare, este prea ridicată în timp pentru a putea fi admisă.

Tot în legătură cu această listă se mai pot face și alte cîteva observații. Astfel, depozitul de la Malnaș, datat de autor în Bronz D, se placează mai curind în seria depozitelor de fază neprecizată, iar depozitul de la Slimnic, datat în Hallstatt A 2, în seria acelora nesigure. De asemenea, menționăm că în ceea ce privește depozitele de la Petro-

³ Mircea Rusu, *Die Verbreitung der Bronzehorte in Transsilvanien von Ende der Bronzezeit in die mittlere Hallstattzeit*, în *Dacia*, N.S., VII, 1963, p. 177 și urm.

șani și Cluj, citate de autor ca datând din fazele Hallstatt A 2 și B 1, mai provin din localitățile respective și alte depozite, și anume din Bronz D (Petroșani I), fază neprecizată (Cluj III) și din categoria nesigure (Petroșani III și Cluj II).

În afara de aceasta, depozitul de la Orșova, datat de autor în Hallstatt A 2, provine de fapt de la Jupalnic, localitate componentă a orașului Orșova. De asemenea, relativ la depozitul de la Păuliș, datat de autor în Hallstatt B 1, credem că este vorba mai curind de descoperiri izolate de bronzuri și nu de un depozit.

În fine, depozitele de la Jamu Mare, care este în realitate de la Jamu Mic, și Carlsdorf (Hallstatt A 2), considerate de autor, de altfel ca și de Mircea Rusu, ca fiind din jud. Timiș, provin în realitate din Voivodina⁴.

Trecind asupra acestor mici neconcordanțe și erori, listele respective sunt deosebit de utile, trebuie să fie avute în vedere de autorii unor lucrări speciale relative la răspândirea și cronologia depozitelor de bronzuri din spațiul est central-european. La fel de utilă este pentru aceste cercetări și lista depozitelor din Ucraina transcarpatică și subcarpatică.

În afara de cronologie, o atenție deosebită a fost acordată de autor și tipurilor de uinelte, arme și obiecte de podoabă din depozitele din Saxonia, Turingia și Saxonia-Anhalt, preocupându-l în mod special răspândirea, clasificarea tipologică și regională, precum și funcția tipurilor caracteristice de bronzuri din acest spațiu, ca și comparația acestora cu acele din regiunile vecine, pentru o mai bună încadrare a lor cultural-istorică. Cu acest prilej l-au preocupat în mod special garniturile de podoabă și asocierile lor cu alte obiecte în mormintele și depozitele din spațiul respectiv, întocmînd pentru acestea din urmă liste, pe categorii de obiecte, și hărți deosebit de sugestive, cu ajutorul cărora s-au reliefat grupele regionale de depozite cu anumite particularități în ceea ce privește asocierea de piese din inventarul lor.

Relativ la aceste grupe regionale, autorul, într-un capitol aparte, scoate în evidență importanța cartării tipurilor caracteristice de

obiecte, operație pe care o consideră tot atât de indispensabilă ca și clasificarea cronologică, cu ajutorul căreia se pot stabili aceste grupe sau chiar provincii culturale.

În ultimul capitol al cărții privitor la aspectul cultural-istoric, se discută următoarele probleme: semnificația depozitelor de bronzuri, cultura metalului din Bronz D pînă în Hallstatt B 1 inclusiv în Saxonia, Turingia, Saxonia-Anhalt și estul Europei centrale, semnificația grupelor regionale și a culturii bronzului nordic.

În ceea ce privește problema semnificației depozitelor de bronzuri, rezultă cu pregnanță importanța cunoașterii cu exactitate ale condițiilor de găsire ale fiecărui depozit în parte, precum și a conținutului lui, pentru ca în funcție de acestea să se preciseze categoria de depozite din care face parte. În legătură cu această problemă, autorul este sceptic față de teza lui P. Reinecke și a adeptilor săi, adoptată și de unii arheologi români, potrivit căreia depozitele de bronzuri ar fi fost îngropate numai în vremuri de neliniște, întrucînt, ținînd seama de condițiile lor de găsire, sunt posibile și alte explicări, de ordin religios (depozite votive), în special în zona nordică, unde unele depozite au fost interpretate ca ofrande.

Deosebit de semnificative sunt și tezele relative la caracteristicile metalurgiei bronzului din spațiul respectiv și estul Europei centrale, în care se discută, printre altele, problema atelierelor și produselor lor din acest spațiu, precum și raporturile dintre tipurile de obiecte de bronz din această zonă și acelea din nord, dintră Rin și Oder.

La fel, interesează și constataările autorului cu privire la caracteristicile și semnificația grupelor regionale de bronzuri, deosebind regiunile nordice, în care predomină armele și obiectele de podoabă, de cele dunărene, în care sunt de obicei frecvente uineltele grele de bronz.

În fine, în ceea ce privește cultura bronzului nordic, autorul scoate în evidență faptul că metalul, ajuns aici dinspre sud, a fost altfel prețuit, fiind considerat o materie deosebită, ca de exemplu chiblimbarul în sud.

În continuare, sunt incluse în volum 68 de liste de răspîndire ale unor tipuri de uinelte, arme și obiecte de podoabă, precum și ale unor depozite, după care urmează listele depozitelor și mormintelor din zona cercetată, pe faze, precum și catalogul a 243 de depozite, conținînd date precise și

⁴ La aceste rezultate s-a ajuns în urma informațiilor obținute de la Rastko Rašajski, directorul Muzeului din Vršac, care are în pregătire un corpus al depozitelor de bronzuri de la sfîrsitul epocii bronzului și începutul Hallstattului din Voivodina, precum și din consultarea literaturii de specialitate.

literatura principală respectivă, însoțit de o hartă a depozitelor din această zonă.

În fine, doi indici, dintre care unul de obiecte și tipuri și altul de locuri, completează această valoioasă lucrare, fiind deosebit de utili pentru toți cei care doresc să se documenteze în problemele respective.

Tot atât de util este și volumul cu planșe și hărți, remarcabil prin tehnica superioară a graficei.

M. PETRESCU-DIMBOVIȚA

BERNHARD HÄNSEL, *Beiträge zur Chronologie der mittleren Bronzezeit in Carpathenbecken*, Rudolf Habelt Verlag GMBH — Bonn, 1968; 1 vol. text; 170 p. și 4 fig.; 1 vol. planșe cu 58 pl., 30 de hărți și 14 tabele cronologice

În seria lucrărilor de sinteză apărute în ultimul deceniu consacrate principalelor probleme ale epocii bronzului european se înscriu și cele două volume elaborate de B. Hänsel, sub îndrumarea prof. Vl. Milojević, referitoare la cronologia Bronzului mijlociu din bazinul carpatice, apărută în colecția Institutului de pre- și protoistorie a Universității din Heidelberg, vol. 7 și 8.

Dispunind, pe de o parte, de un bogat material faptic acumulat prin cercetările arheologice efectuate în ultimele decenii în spațiul cuprins între Dunărea mijlocie și Carpați și, pe de altă parte, de valorificările acestui material prin lucrări de caracter special sau de sinteză, B. Hänsel are meritul de a fi prezentat succint concluziile esențiale referitoare la cronologia Bronzului mijlociu care se desprind în stadiul actual al cercetării zonei Dunării mijlocii și Carpați.

În acest sens menționăm că folosind principalele date din conținutul lucrărilor A. Mozsolics, St. Foltiny, I. Bóna, Vl. Milojević, R. Hachmann, H. Müller-Karpe, Fr. Holste, N. Kalicz, R. Pittioni, M. Garašanin, A. Točík etc., autorul a întocmit un studiu de sinteză având la bază doar concluziile la care s-a ajuns în prezent, fără a se mai opri la argumentele numeroase ce au permis formularea lor. În acest fel au fost eliminate o serie de ipoteze colaterale și uneori contradictorii care ar fi îngreuiat lectura studiului și ar fi estompat însăși concluziile principale ce se desprind în stadiul actual al cercetării

epocii bronzului din zona Dunării mijlocii și Carpați. De asemenea, ținind seama de faptul că autorul s-a străduit să nu repete inutil date deja cunoscute, studiul se remarcă prin concizie și claritate.

Astfel, în partea I, consacrată prezentării principalelor elemente care constituie punctele de reper pentru stabilirea cronologiei absolute și relative, se observă o grupare a datelor arheologice pe probleme cu un conținut precis.

În acest sens, am putea considera că primele 19 pagini constituie capitolul introductiv, în care sunt enunțate și relevante pe de o parte aspectele mai dificile ale cercetării și pe de altă parte sunt evidențiate realele rezultate de pînă acum. Cu alte cuvinte, acest mic capitol scoate în prim plan stadiul la care s-a ajuns în cercetarea celei de-a II-a perioade a epocii bronzului din spațiul cuprins între Dunărea mijlocie și Carpați, cit și implicațiile ce survin prin integrarea culturii materiale din această zonă într-un context mai larg.

Capitolul al II-lea conține o prezentare succintă a datelor ce permit stabilirea sincronizării elementelor de cultură materială și a punctelor de reper pentru determinarea cronologiei absolute și relative. Pentru a reliefa cu claritate principalele jaloane pe care se fundamentează încadrarea cronologică sunt prezentate aici în cadrul unor mici subcapitole obiectele din metal, ca arme și unelte, apoi podoabe (ace, brățări, inele de buclă etc.) și în sfîrșit, un subcapitol consacrat ceramicii, insistîndu-se mai ales asupra descoperirilor care constituie așa-zise „complexe închise”. La capitolul ceramică însă sunt analizate trăsăturile specifice, ținîndu-se seama de caracteristicile ei pe anumite microzone geografice. Subîmpărțirea capitolului ceramică nu a fost făcută arbitrar, ci a fost determinată de prezența unor grupe de populație bine distințe, a căror cultură materială conține la rîndul ei un bogat repertoriu de forme ceramice și o gamă variată de motive decorative, specifice fiecărei culturi în parte.

În sfîrșit, în încheiere un mic capitol, ca și cel introductiv, este consacrat de astă dată unor considerații generale referitoare la etapele de evoluție ale celei de-a II-a perioade a epocii bronzului din zona Dunării mijlocii. În acest sens, pentru prima etapă a Bronzului mijlociu, B. Hänsel scoate în evidență, pe de o parte, persistența unor prototipuri de obiecte de bronz semnalate în perioada

anterioară, dar cărora acum li se adaugă noi trăsături caracteristice, cum sunt de exemplu topoarele cu disc pe cefă, unele brățări etc. și, pe de altă parte, sunt subliniate noile elemente care au apărut, precum și diversitatea inventarului de obiecte de bronz. Nu putem trece cu vederea nici faptul că pentru unele categorii de podoabe ca: spiralele, pandantivele sau acele cu corpul torsionat, prezente în toate descoperirile aparținând primei etape a Bronzului mijlociu, sunt reliefate analogiile cu obiectele de bronz similare și caracteristice culturii Vatina. Trebuie de asemenea să adăugăm aici sublinierea că o dată cu cristalizarea grupelor culturale ale bronzului mijlociu, în zonele imediat învecinate se constată prezența unor descoperiri (de obicei obiecte de bronz), specifice purtătorilor noilor culturi create. Astfel se menționează, în aria culturii mormintelor tumulare sau în zonele nordice din vecinătatea arcului carpatic, obiecte de bronz (brățări etc.), tipice în perioada a II-a a epocii bronzului din zona Dunării mijlocii.

Cea de-a II-a etapă a bronzului mijlociu, după părere autorului, reprezintă o perioadă de consolidare a culturilor create anterior, iar metalurgia bronzului cunoaște acum o dezvoltare cu totul deosebită. Aşa-zisul orizont Koszider constituie exemplul cel mai concludent. Nu mai puțin semnificativ este și faptul că o dată cu consolidarea noilor culturi și cu crearea unui centru de producere a numeroase și variate tipuri de obiecte de bronz, sunt sesizate tot mai insistent influențe exercitate de culturile zonei Dunării mijlocii către centrul Europei.

Ultima etapă din evoluția bronzului mijlociu se caracterizează nu numai printr-o intensă activitate a metalurgiei bronzului axată mai ales pe producerea unor anumite prototipuri de obiecte ca: topoare cu aripi, săbii etc., ci și printr-o evoluție cu totul deosebită a culturii materiale. De asemenea, este reliefat cu prisosință și faptul că în întreaga zonă a Dunării mijlocii este foarte activă acum penetrarea purtătorilor culturii mormintelor tumulare.

Acest important capitol se încheie printr-o prezentare succintă a sincronizărilor cu civilizația miceniană pentru a scoate în evidență datarea diferitelor grupe ale epocii bronzului din zona Dunării mijlocii. În acest sens, reluind observațiile făcute anterior de Forsander, Werner, Milojević, Hachmann, Moszolcs, Horedt, Müller-Karpe și Kimmig

etc., autorul încadrează cele trei etape ale bronzului mijlociu în limitele secolelor al XV-lea i.e.n. (început) și al XIII-lea i.e.n. (sfîrșit), cind deja sunt create premisele cristalizării grupelor Bronzului tîrziu, lăsind totuși să se înteleagă că nu este exclus ca începutul Bronzului mijlociu să se plaseze la finele secolului al XVI-lea și să se încheie la finele secolului al XIV-lea i.e.n.

Acestei prime părți din lucrarea prezentată mai sus i se adaugă un bogat material ilustrativ, precedat de un catalog al descoperirilor care au stat la baza sincronizărilor cronologice. Cele 58 de planșe sunt completate cu 30 de hărți în care sunt cartate principalele grupe de obiecte și prototipuri din metal și ceramică. În sfîrșit, în încheiere 11 schițe sugestive au scopul de a facilita urmărirea evoluției elementelor esențiale ale culturii materiale (arme, unelte, podoabe, ceramică) de la începutul bronzului mijlociu pînă în pragul Bronzului tîrziu. Apărută în condiții tehnice excelente, lucrarea este utilă și bine venită.

Cu toate că nu ne-am propus decît să semnalăm aici apariția studiului de sinteză elaborat de B. Hänsel și să scoatem în evidență utilitatea lui, totuși nu pot fi trecute cu vederea unele observații ce se detașează din lectura cuprinzătoarei lucrări.

În acest sens, trebuie să subliniem de la început că deși sunt numeroase observațiile ce pot fi semnalate în detaliu și, mai ales, cele cu referire la spațiul carpato-dunărean, noi nu ne vom opri decît la cîteva elemente care au stat la baza structurii și concepției acestei lucrări. Pentru a exemplifica totuși măcar una din observațiile de detaliu este de ajuns să amintim că la analiza minerului săbiei de la Apa (despre care s-a scris o întreagă literatură), autorul consideră că procedeul folosit își are tradiții încă din bronzul timpuriu, referindu-se pentru aceasta la celebra descoperire din imediata vecinătate a spațiului carpato-dunărean, tezaurul de la Borodino. Chiar dacă autorul se raliază opiniei exprimate de unii arheologi pentru datarea tezaurului de la Borodino în bronz timpuriu (citind în acest sens numai pe R. Hachmann, *Chronologie...*, 1957), totuși trebuie să se țină seama că există și o altă ipoteză cu privire la încadrareacronologică a acestui vechi depozit formulată deja cu mulți ani în urmă de Grakova-Krivčova și reluată în ultimii ani de Adrian Florescu Safronov și Boicicarev cu argumente la fel de convingătoare,

care pledează însă pentru atribuirea tezaurului de la Borodino unei perioade corespunzătoare cu sfîrșitul bronzului mijlociu sau chiar cu începutul Bronzului tirziu. Ignorarea totală a acestei a II-a ipoteze, ni se pare nejustificată, cu atât mai mult cu cât aduce unele elemente noi ce fac incompatibile vechile interpretări și pun la îndoială însăși argumentarea folosită de autor. De asemenea, pentru a remarcă încă o observație de detaliu, menționăm că la discutarea diferitelor categorii de săbii autorul nu folosește unul din studiile de bază apărut în ultimii ani în literatura noastră de specialitate. Este vorba de lucrarea lui Al. Alexandrescu, *Die Bronzeschwerter aus Rumänien*, în *Dacia* (N.S., X, 1966) asupra săbilor din spațiul carpato-dunărean. Exemple ca cele citate mai sus sunt îndeajuns de numeroase, dar, aşa cum am arătat observațiile noastre se referă la elementele de bază din structura lucrării prezentate aici. În acest sens, constatăm în primul rînd că studiul a urmărit cercetarea culturii materiale din zona Dunării mijlocii cu regiunile aferente, folosind pentru aceasta îndeosebi denumirea *Bronz Dunărean* (*Danubische-Bronzezeit*) (vezi Band 7, p. 19—22 și 159—166) și căutând permanent să o nuanteze din noțiunea mai cuprinzătoare *Bazin Carpathic-Karpatenbecken*. De altfel, autorul a căutat să justifice utilizarea termenului de bronz-dunărean, readucind în prim plan precizările făcute cu ani în urmă de G. Childe Buttler, Holste etc., dar, cu toată sublinierea făcută de B. Hänsel, era totuși necesar să se discute mai pe larg cele două denumiri folosite în text, cu atât mai mult cu cât sfera lor cuprinde zone geografice într-o acceptiune oarecum diferită. Astfel menționăm, de exemplu, că pentru A. Moszolies și alții, prin denumirea de Bazin Carpathic-Karpatenbecken, trebuie să se înțeleagă spațiul geografic delimitat la nord-est, est și sud-est de Munții Carpați, cuprinzînd totodată și zona Dunării mijlocii cu regiunile aferente. Pentru B. Hänsel însă noțiunea de Bazin Carpathic suferă o modificare, fiind restrînsă spațial la zona Dunării mijlocii și a regiunilor din imediata sa vecinătate (acest fapt se urmărește ușor în text; problemele referitoare la cronologia bronzului mijlociu fiind discutate în cadrul culturilor a căror arie de răspîndire s-a extins în zona amintită).

Am ținut să scoatem în evidență cu acest prilej și totodată ca o primă observație la lucrarea prezentată mai sus, accepțiunea cu nuanțe ușor diferite a denumirii de Bazin Carpathic-Karpatenbecken, folosită în lucrările de specialitate pentru a sublinia că în stadiul actual al cercetărilor este necesară o precizare concretă a terminologiei întrebuită de arheologi, care la rîndul ei trebuie să reflecte în modul cel mai convingător procesul istoric desfășurat în cursul mil. II î.e.n. în zonele din imediata vecinătate a spațiului carpato-dunărean.

O a doua observație ce se detașează din lectura studiului amintit se referă la prezentarea însăși a materialului arheologic. Desigur că, pentru claritate și conciziune era necesar să fie eliminată cea mai mare parte a argumentării folosită pentru formularea concluziilor ce au constituit în cazul de față baza de plecare a studiului elaborat de B. Hänsel, întrucât ele erau prezentate detașat în articole cu caracter special, dar acest fapt a atras de la sine o schematizare a structurii lucrării. Se înțelege că pentru stabilirea limitelor cronologice și a sincronizării cu culturile învecinate, trebuiau să fie scoase în evidență principalele puncte de reper. În acest fel însă conținutul culturii materiale, trăsăturile ei definitorii sunt dislocate în elementele componente, care analizate în mod separat estompează caracterele esențiale ale fiecărei culturi în parte și chiar ale unui grup de culturi înrudite. Deși poate nu a fost în intenția autorului, dar prezentarea unor categorii de obiecte de metal fie că e vorba de arme, unele, podoabe, ceramică etc. nu reflectă, oricără de bine ar fi fost analizate (precizîndu-se de fiecare dată condițiile de găsire și insistîndu-se mai ales asupra aşa-ziselor *complexe încise*), în întregime conținutul culturii respective. De aceea, ni se pare că era cu mult mai bine să se fi pornit de la reliefarea trăsăturilor definitorii ale culturii materiale, subliniindu-se totodată și unitatea contextului cultural specific bronzului mijlociu din zona Dunării. Prin aceasta nu s-ar fi exclus însă detașarea din cadrul general a acelor elemente ce constituie puncte de reper pentru stabilirea sincronizărilor cronologice și culturale, cum sunt de exemplu armele (săbii, pumnale etc.), unele din metal, podoabe etc. și a căror circulație depășește ariile restrînse ale unor grupuri mai mici etnico-culturale. Or, din acest punct de vedere, B. Hänsel pornește de la absoluti-

zarea elementelor particulare, iar conținutul culturii materiale devine o noțiune secundară. Este astfel cu atit mai ciudat că în capitolul introductiv scoșind în evidență principalele puncte de reper pentru determinarea cronologiei subliniază faptul că analiza numai a depozitelor nu poate oferi o imagine completă, ci trebuie să se adauge la acestea descoperirile închise din așezări și morminte. În aceeași ordine de idei, însăși semnificația depozitelor, care după autor poate fi diferită (tezaure, de schimb etc.), nu poate fi stabilită dacă acestea nu sunt analizate mai întâi în contextul culturii din care face parte.

În ceea ce privește periodizarea internă a acestei importante etape a epocii bronzului, autorul a considerat că cele trei stadii de evoluție stabilite de I. Bóna ilustrează în mod real procesul istoric desfășurat în zona Dunării mijlocii în secolele XV–XIII i.e.n. Din acest motiv, B. Hänsel a preluat împărțirea în trei etape a bronzului mijlociu (vezi Band 7, p. 159–166), cu deosebirea că începutul primei etape este datat mai tîrziu decît prevăzuse I. Bóna (p. 21, tabel II). În stadiul actual al cercetărilor, argumentele prezentate de I. Bóna pentru a justifica împărțirea în trei etape și preluată, așa cum am amintit, și de către B. Hänsel, ni se pare convingătoare și reflectă mai real evoluția culturii materiale din această zonă. Pentru cronologia absolută a bronzului mijlociu, avem însă unele rezerve. Astfel, limita superioară propusă de Bóna ni se pare mult prea ridicată, ea corespunzând în linii mari cu perioada de maximă dezvoltare a bronzului timpuriu, iar cea propusă de B. Hänsel prea coborâtă. Dacă acceptăm ca *terminus ante quem* pentru bronzul mijlociu ± 1500 și sfîrșitul la finele secolului al XIV-lea sau

începutul secolului al XIII-lea i.e.n., este prea scurt intervalul acordat perioadei de maximă eflorescență a culturilor epocii bronzului. Ni se pare cu mult mai probabil că începutul celei de-a doua perioade a epocii bronzului să se plaseze către începutul secolului al XVI-lea i.e.n.; dar pentru aceasta trebuie reanalizate argumentele ce pledează pentru această ipoteză (care de altfel nici nu este nouă). În sfîrșit, o ultimă problemă la care dorim să ne oprim se referă la sincronizările pe care autorul le face între diferențele elemente ale culturii materiale din zona Dunării mijlocii cu regiunile învecinate. Am amintit deja că în repetate rînduri sunt scoase în evidență analogiile sau chiar întrepătrunderile reciproce ale elementelor de cultură materială din zona Dunării mijlocii, îndeosebi cu regiunile de sud și sud-vest. Credem totuși că folosirea datelor arheologice obținute prin cercetările din ultimii ani din România ar fi putut oferi un orizont mai larg autorului la înțelegerea și prezentarea îndeosebi a problemelor referitoare la sfîrșitul bronzului mijlociu din bazinele Dunării. În acest sens, amintim că datele stratigrafice care au permis o periodizare mult mai riguroasă a culturilor Otomani și Wietenberg, precum și cunoașterea mai aprofundată a însuși conținutului acestor culturi erau de un real folos la stabilirea nouui context ce apare în pragul bronzului tîrziu și ar fi facilitat o sincronizare pe un spațiu mult mai vast.

În încheiere, ținem să precizăm că observațiile menționate mai sus nu au avut scopul de a pune în discuție problemele tratate de autor, ci de a sublinia unele aspecte ale studiului de sinteză elaborat de B. Hänsel și semnalate de către noi în paginile de mai sus.

MARILENA FLORESCU